Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

ALISHER NAVOIY LIRIKASIDA SABO VA NASIM TIMSOLLARINING LINGVOPOETIK VA FALSAFIY-RUHIY TALQINLARI

Dovud Xo‘jaqulov
Qarshi davlat universiteti magistri
https://doi.org/10.5281/zenodo.24103325

Annotatsiya: Ushbu maqolada ulug‘ mutafakkir va shoir Alisher Navoiy ijodida, xususan, uning lirik merosida etalon obrazlardan biri hisoblangan "sabo" va "nasim" timsollarining lingvopoetik xususiyatlari hamda falsafiy-ruhiy qatlamlari tadqiq etilgan. Navoiy g‘azallaridagi original baytlar tahlili orqali ushbu lirik unsurlarning oshiq va ma‘shuqa o‘rtasidagi vositachilik roli, yorning yuksak (quyosh) maqomi qarshisida moddiy vositachilar hamda nasimning ojiz qolish holatlari va bu chorasizlikning ruhiy faryod (afg‘on) orqali lisoniy ifodalanishi ilmiy asosda yoritib berilgan. Shuningdek, timsollarning matn musiqiyligi va ta'sirchanligini oshirishdagi lingvopoetik tabiati hamda tasavvufiy ramzlar tizimidagi o‘rni tahlil qilingan.
Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, Xazoyin ul-maoniy, sabo, nasim, timsol, lirik qahramon, tasavvuf, ramz, majoz, nasim ojizligi, ilohiy ishq, elchi, badiiy san‘at.

KIRISH

Sharq mumtoz she‘riyati o‘zining ko‘p asrlik taraqqiyot tamaddunida murakkab ramzlar, ko‘p qatlamli majozlar va turg‘un an‘anaviy timsollar tizimini shakllantirdi. Bu tizimda tabiat hodisalari, samoviy jismlar va unsurlar shunchaki real borliq tasviri bo‘lmay, insonning ruhiy olami, ilohiy borliqqa bo‘lgan intilishlari va qalb kechinmalarining estetik ifodachisi sifatida xizmat qilgan [3, 12-b.]. Mumtoz she‘riyatimizning cho‘qqisi hisoblangan hazrat Alisher Navoiy ijodida ushbu ramziy obrazlar tizimi o‘zining eng yuksak va mukammal badiiy-falsafiy ifodasini topdi. Shoir qo'llagan har bir badiiy detal matnning ham poetik qurilishini, ham botiniy-falsafiy mohiyatini belgilashga xizmat qiladi.

Navoiy lirik qahramonining ichki iztiroblari, ruhiy evrilishlari va lirik kechinmalarini ifodalashda yetakchi o‘rin tutadigan an‘anaviy timsollardan biri — sabo va nasimdir. Bu ikki unsur lug‘aviy jihatdan mayin va xushbo‘y esadigan tong shabadasi ma‘nosini anglatsa-da, shoir dunyoqarashi va badiiy mahorati prizmasidan o‘tib, ko‘p funksiyali lingvopoetik va falsafiy-ruhiy obraz darajasiga ko‘tariladi [5, 84-b.]. Navoiy o‘zining lirik kulliyoti — "Xazoyin ul-maoniy" hamda epik asarlarida sabo va nasim vositasida nafaqat lirik voqeabandlikni ta‘minlaydi, balki ularni ba'zan visol elchisi, ba'zan esa erishilmas yuksak maqom qarshisidagi ojizlik o'lchovi sifatida lisoniy shakllantiradi [1, 56-b.]. Ushbu timsollarning matndagi lingvopoetik tabiati va ularga yuklangan ruhiy-falsafiy yukni tadqiq etish, Navoiy g'azaliyotining tub ma'no qatlamlarini anglashda alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

1. SABO — OSHIQ VA MA‘SHUQA O‘RTASIDAGI MUQADDAS ELCHI

Mumtoz g‘azaliyot strukturasi ko‘pincha lirik qahramon (oshiq), ilohiy yoki majoziy go‘zal (ma‘shuqa) hamda ular o‘rtasidagi masofa, hijron o‘rtasidagi aloqadorlikka quriladi [7, 114-b.]. Oshiq dardi va nolasini yetib bo‘lmas yorga yetkazuvchi, undan xushxabar keltiruvchi jonli va dinamik vositaga

ehtiyoj sezadi. Navoiy she‘riyatida bu missiya to‘laligicha saboning zimmasiga yuklatiladi. Shoir o‘z g‘azalida saboga murojaat qilib, sadoqatli elchilik vazifasini shunday muhrlaydi:

Ey sabo, sharh ayla avval dilsitonimdin xabar,
So‘ngra degil ko‘ngul otlig‘ notavonimdin xabar [1, 280-b.].

Ushbu baytda lirik qahramon saboga murojaat qilar ekan, uni shunchaki shamol emas, balki gapi oladigan, sirdosh va hamdard subyekt sifatida ko‘radi. Dilsiton (ko‘ngilni oluvchi yor) huzuriga yo‘l olgan saboga avvalo yorning o‘zidan xabar berishni, so‘ngra esa hijron o‘tida qolgan "notavon ko‘ngil" ahvolini unga yetkazishni tayinlaydi. Bu yerda sabo — zulmatlar ichiga kira oladigan, oshiq qadam bosa olmaydigan sirlar eshigini ocha biladigan muqaddas chopar maqomidadir [4, 91-b.].

Sabo timsolining elchilik tabiati uning "ma‘shuqa ko‘chasidan esib o‘tishi" bilan bog‘liq. Sharq adabiyoti an‘anasida yorning ko‘chasi, uning ostonasi muqaddas maskan, o‘ziga xos sadoqat sajdagohidir [10, 48-b.]. Oshiq u yerga jismonan bora olmaydi, biroq sabo u yerga har tong to‘siqsiz kiradi va yorning jamolidan, uning zulfi anbaridan ufurgan isni (ifor) o‘z qanotlariga yig‘ib, xasta oshiqqa eltadi. Bu holat o‘quvchida badiiy estetika va cheksiz sog‘inch hissini uyg‘otadi.

2. ERISHILMAS MAQOM VA QALB FARYODI: HIJRON MASOFASI TALQINI

Alisher Navoiy g‘azaliyotida nasim (sabo, shabada) obrazining yana bir o‘ziga xos jihati — lirik qahramon va yor o‘rtasidagi mutloq yengib bo‘lmas masofani hamda oshiqning chorasizligini ko‘rsatishdagi estetik vazifasidir [8, 33-b.]. Garchi an’anaviy she’riyatda tong shamoli oshiqning sadoqatli elchisi, masofalarni bog‘lovchi vositachi sifatida talqin etilsa-da, shoir ba’zan yorning yuksak maqomi qarshisida tabiat unsurlarining ham ojizligini urg‘ulaydi. Shoir ushbu badiiy konsepsiyani quyidagi baytda yorqin namoyon etadi:

Ne kabutar yeta olur ul quyoshqa, ne nasim,
Ey ko‘ngul, holingni e’lom ayla afg‘ondin anga [1, 210-b.].

Lirik qahramon hijron changalida qolgan, yorning vasliga intizor oshiqdir. Biroq sevgilisining siymosi shunchalik yuksak va muqaddaski, u osmondagi yetib bo‘lmas quyoshga qiyoslanadi. Bunday cheksizlik qarshisida moddiy dunyodagi eng chopqir xat tashuvchi vosita bo‘lgan kabutar ham, har yerga sizib kiruvchi mayin shabada (nasim) ham ojiz qoladi, manzilga yetolmaydi [9, 75-b.].

Navoiy mazkur mukammal parallelizm orqali tashqi dunyo vositalari kesib o‘tolmagan masofani faqatgina qalb tubidan otilib chiquvchi dardli faryod va oh-u afg‘ongagina yengib o‘ta olishini falsafiy asoslaydi. Inson jismonan va moddiyan ojiz qolgan maqomda, uning samolarni teshib o‘tuvchi ruhiy sadosi — "afg‘oni"gina yorga yetishishning yagona chorasi sifatida maydonga chiqadi [14, 112-b.].

3. LINGVOPOETIK TAHLIL: SABO KONSEPTI BILAN BOG‘LIQ BADIIY SAN‘ATLAR

Navoiy o‘z g‘azallarida sabo timsolini shunchaki tilga olib o‘tmaydi, balki uning atrofida juda murakkab va jozibador so‘z o‘yinlari, badiiy san‘atlar zanjirini barpo etadi [6, 62-b.]. Shoir mahoratini ko‘rsatuvchi eng asosiy vositalardan biri tashxis (shaxslantirish/personifikatsiya) va ritorik murojaat san‘atidir.

Sabo Navoiy g‘azallarida oshiqning dardi holini tinglaydi va uning topshirig‘ini bajaradi. Shoir "G‘aroyib us-sig‘ar" devonidagi mashhur yakpora g‘azalida yorga nolalarini aynan sabo orqali yetkazishda tashxisning yuksak namunasini ko‘rsatadi:

Ey sabo, holim borib sarvi xiromonimg‘a ayt,
Yig‘larimning shiddatin gulbargi xandonimg‘a ayt [1, 312-b.].

Baytda saboga tirik shaxs, dardkash do‘st sifatida murojaat qilinmoqda. Oshiqning yig‘isi shiddatin ma‘shuqaning "gulbargi xandoni"ga (ya‘ni kulib turgan lablariga) aytishni o‘tinmoqda. Shoir sabo orqali husni ta‘lil (chiroyli asoslash) san‘atining ham go‘zal namunalarini yaratadi. Bahor faslida gullarning ochilishini biologik hodisa sifatida emas, balki saboning yor ko‘chasidan olib kelgan xushxabari tufayli yuz bergan quvonch sifatida talqin qiladi [6, 68-b.].

Shuningdek, iyhom, tamsil, tashbeh kabi san‘atlar ham sabo timsolini vizual va hissiy jihatdan boyitishga xizmat qiladi. Quyidagi baytda saboning oshiq pinhona sirlarini fosh qiluvchi tabiatiga e‘tibor beraylik:

Dilrabolar ahdig‘a hech etmasunlar e’timod,
Ey sabo, ishq ahlig‘a yetkur bu payg‘omim mening.[2, 305-b.].

Navoiy ushbu satrlarda: "Go‘zallar bergan va’daga hech kim ishonmasin. Ey tong shamoli (sabo), mening bu ogohlantirishimni butun ishq ahliga yetkazgin", — deya murojaat qiladi. Muallif an’anaviy elchi hisoblangan sabo (tong shamoli) vositasida yoriga salom yo‘llamaydi, aksincha, boshqa oshiqlarni vafosizlikdan ogohlantiradi. Tasavvufiy nuqtayi nazardan esa bu yerda "dilrabolar" ramzi ostida insonni chalg‘ituvchi, aldamchi va o‘tkinchi foniy dunyo jozibasi ko‘zda tutilgan. [11, 55-b.].

4. TASAVVUFIY (IRFONIY) QATLAM: SABO — ILOHIY FAYZ RAMZI

Alisher Navoiy ijodini tasavvuf falsafasidan ayro holda tasavvur qilib bo‘lmaydi. Tasavvufiy ramzlar lug‘atiga ko‘ra, mumtoz she‘riyatdagi har bir obrazning majoziy (dunyoviy) ma‘nosi ortida haqiqiy (ilohiy) ma‘no yashirinadi [4, 130-b.].

Irfoniy tushunchada, Sabo — Haq taolodan keluvchi rahmat shabadasi, ilohiy fayz, g‘ayb olamidan keladigan ma‘naviy ilhom va jilvalardir [13, 201-b.].

• Ma‘shuqa — Alloh (Mutloq Go‘zallik).
• Oshiq — Solih yoki Orif (Alloh sevgisiga intiluvchi komil inson).
• Sabo — Allohning bandasiga ko‘rsatgan lutfi, lirik qahramon qalbiga quyiladigan ma‘rifat nuridir [5, 99-b.].

Solih qalb doimo nafs va dunyo tashvishlari sababli g‘ashlikda bo‘ladi. Sahar vaqtida qilingan ibodatlar va nola-afg‘onlar asnosida esgan ma‘naviy "sabo" solihning qalbidagi g‘uborlarni yuyib ketadi. Navoiy o‘z g‘azallarida sahar vaqtini va saboni ko‘p ulug‘lashining boizlaridan biri ham aynan tasavvufdagi "Saharxoizlik" (saharda uyg‘oq bo‘lib, ilohiy fayzni qarshilash) an‘anasidir [4, 135-b.]. Sabo kelib oshiqning ko‘ngil qushini yorning zulfiga bog‘lashi — inson ruhining ilohiy sirlar olamiga, mutloq borliqqa bog‘lanishi demakdir.

5. DOSTONLARDA SABO TIMSOLINING KOMPOZITSION VAZIFASI

Sabo timsoli nafaqat lirikada, balki shoirning epik merosi — "Xamsa" dostonlarida ham syujetni harakatlantiruvchi muqaddas kuch sifatida namoyon bo‘ladi [15, 42-b.].

Xususan, "Farhod va Shirin" hamda "Layli va Majnun" dostonlarida qahramonlar tog‘da yoki sahroda, choralarsiz, ayriliq va g‘am girdobida qolganlarida, tashqi dunyo bilan aloqa qilishning yagona iloji sabo bo‘lib qoladi. Majnun sahroda o‘zining bitmas-tuganmas dardlarini, qalb iztiroblarini saboga

aytib, Layli tomon yo‘llaydi [15, 47-b.]. Sabo bu o‘rinda doston kompozitsiyasida monologik nutqni dialogik nutqqa aylantiruvchi, uzoq masofadagi ikki lirik qahramonni ma‘nan birlashtiruvchi epik vositaga aylanadi.

XULOSA

Alisher Navoiy ijodiy laboratoriyasida an‘anaviy badiiy timsollar mutlaqo yangicha falsafiy kenglik, lingvopoetik o‘lchov va estetik joziba kasb etgan. Shoir she‘riyatidagi sabo va nasim timsollari shunchaki jo‘n tabiat tasviri yoki oddiy allegoriya emas. Ular matnda quyidagi muhim vazifalarni bajaradi:

1. Oshiqning lirik nolasini yorga eltuvchi sadoqatli xabarchi [3, 44-b.];
2. Moddiy elchilar va nasim kesib o‘tolmaydigan hijron masofasining ramzi [8, 39-b.];
3. She‘riyatning ta‘sirchanligi va nafosatini oshiruvchi tugal lingvopoetik qolip [6, 71-b.];
4. Tasavvufning eng yuksak ma‘rifiy bosqichlarini tushuntiruvchi ilohiy fayz va rahmat ramzidir [13, 215-b.].

Navoiy o‘zining betakror badiiy-lisoniy mahorati bilan sabo va nasim vositasida inson psixologiyasi, uning chorasiz iztiroblari va ichki pinhona kechinmalarini mukammal muvoziylashtira olgan. Yuksak (quyosh) maqomdagi yor vasli yo‘lida moddiy vositalar va nasim ojiz qolgan o‘rinlarda qalb afg‘onining lisoniy qudratini ko‘rsatishi shoirning chuqur falsafiy-ruhiy tahlilidan dalolat beradi. Aynan shu sababli ham, asrlar o‘tsa-da, shoir asarlaridagi lisoniy nafosatga yo‘g‘rilgan sabo va nasim timsollari kitobxon qalbini g‘azaldan-g‘azalga ko‘chirib, yuksak ma‘naviyat, ruhiy poklanish va go‘zallik sari yetaklashda davom etmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. To‘rt jildlik. J. 1. (G‘aroyib us-sig‘ar). – Toshkent: Fan, 1959. – 540 b.
2. Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. To‘rt jildlik. J. 2. (Navodir ush-shabob). – Toshkent: Fan, 1960. – 544 b.
3. Ergashev Yo. Mumtoz she‘riyatda timsollar tizimi va poetika. – Toshkent: Adabiyot, 2018. – 192 b.
4. Ibrohim Haqqul. Navoiy she‘riyatida tasavvufiy obrazlar talqini. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 1992. – 160 b.
5. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: Movarounnahr, 2009. – 448 b.
6. Qudratullayev H. Navoiyning badiiy mahorati (Lingvopoetik tadqiqotlar). – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2011. – 180 b.
7. Rustamov E. Uzbekskaya poeziya v pervoy polovine XV veka. – Moskva: Izdatelstvo vostochnoy literaturi, 1963. – 360 s.
8. Sharafiddinov O. Alisher Navoiy lirikasi va poetik tafakkur evrilishlari // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1996. – № 3. – B. 31-40.
9. Yoqubov H. Alisher Navoiyning g‘azalnavislik mahorati. – Toshkent: Fan, 1968. – 210 b.
10. Bertels Ye. E. Navoi i Nizami // Sufizm i sufiyskaya literatura. – Moskva: Nauka, 1965. – S. 412-435.
11. Ismoilova M. Alisher Navoiy g‘azallarida tabiat vasflari va ramziylik. Nomzodlik diss. avtoreferati. – Samarqand, 2004. – 24 b.
12. Hojiahmedov A. Mumtoz badiiyat sirlari. – Toshkent: Kamalak, 1999. – 128 b.

13. Faxriddin Iroqiy. Istilohoti sufiyya (Tasavvuf terminlari lug‘ati). – Tehron: Ilm, 1374 (hijriy). – 320 b.
14. Ashurova G. O‘zbek mumtoz adabiyotida etalon obrazlar evolutsiyasi. – Toshkent: Tamaddun, 2015. – 168 b.
15. Mallayev N. Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti (Xamsa dostonlari asosida). – Toshkent: Fan, 1974. – 234 b.